

મારગ સંચાલિત “માલધારી હેલ્પલાઈન”ના લાભાર્થીઓનો આર્થિક અભ્યાસ

રેવા ભરવાડ (M.Phil)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

માલધારી સમુદાય એક એવો વર્ગ છે, કે જે વણદેખાતો, વણસંભળાતો અને સરકારી ક્ષેત્રે તેમજ રાજકીય ક્ષેત્રે મર્યાદિત ભૂમિકા ધરાવતો વર્ગ છે. સમયાંતરે વિચરતા હોવાથી માલધારી સમુદાયનું આર્થિક જીવન કેવું હશે? તેમજ હાંસિયાના સમુદાયો તરીકે માલધારીઓની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે? માથાદીઠ આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા, રોજગારીની અનિશ્ચિતતાને કારણે આ સમુદાય હાંસિયામાં ધકેલાયો. આ સમુદાય આજે જૂની-પુરાણી પદ્ધતિઓ અપનાવી ટકી રહ્યો છે. તેમના જીવન-ધોરણના સુધારા અર્થે માહિતી સંચાર ટેકનોલોજી કેવી રીતે મદદરૂપ બની શકે? વગેરે જાણવાનો પ્રયત્ન અર્થે આ સંશોધન વિષયની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

Key Words: હાંસિયો, માલધારી, માહિતી સંચાર ટેકનોલોજી (ICT), પશુપાલન, માલધારી હેલ્પલાઈન

૧. Introduction (સંસ્થા પરિચય)

મારગ (Maldhari Rural Action Group) સંસ્થાની સ્થાપના ૧૯૯૪માં લાલજીભાઈ દેસાઈ દ્વારા સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વધુ માલધારી વસ્તી અને પ્રશ્નો ધરાવતા સાયલા અને ચોટીલા તાલુકામાં કરવામાં આવી. સંસ્થા દ્વારા માલધારીઓના ઉત્થાન માટેના કાર્યો કરવામાં આવે છે. પશુપાલનના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલાં માલધારીઓની સમસ્યાઓ તેમજ તેમનાં ક્ષેત્રોમાં આવતાં નવાં પરિવર્તનોથી રૂબરૂ કરાવવાનો છે. માલધારીઓનાં પ્રશ્નો, બાળકો માટે શિક્ષણ, સ્ત્રી ઉત્થાનનો તેમાં મુખ્યત્વે સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ૪૫ ગામો અને કચ્છ જિલ્લાના ૪૧ ગામોમાં કાર્યરત છે.¹

૨. માલધારી હેલ્પલાઈન : ૧૮૦૦૧૦૩૮૭૦૦.

માલધારી હેલ્પલાઈન ગુજરાતના ત્રણ જિલ્લાઓમાં જૂન ૨૦૧૪માં શરૂ કરવામાં આવી. ભારત અને ગુજરાતની પહેલી માલધારી હેલ્પલાઈન સેવા છે. જે મફતમા સેવા આપે છે આ માલધારી હેલ્પલાઈનનો ઉપયોગ કરવા માટે માલધારીએ પોતાનો મોબાઈલ નંબરની નોંધણી કરાવવાની રહે છે જે ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તાજેતરના વર્ષોમાં મોબાઈલ ફોન વધુને વધુ પશુપાલન સમુદાય દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જે સ્થળાંતર દરમિયાન સંકલન, માહિતી શેર કરવા માટે વધુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ હેલ્પલાઈન દ્વારા માલધારીઓને ગૌચર, વાડા ને લગતા પ્રશ્નોની માહિતી, પશુસારવારની માહિતી, માલધારીઓને લગતી યોજનાઓની માહિતી, તેમજ હવામાન અંગેની માહિતી આપવામાં આવે છે. તેમજ આ હેલ્પલાઈન દ્વારા **Voice Messages**, બજાર અંગેની માહિતી, હવામાન અને સુરક્ષા સલાહ, વગેરે આપવામાં આવે છે.² હાંસિયાના સમુદાયો એટલે કે જે વિકાસની ગતિથી દુર રહ્યાં છે. સમાજની મુખ્ય ધારામાં સામેલ નથી થયો. ઊ.દા. અગરિયા, થોડા અપવાદો બાદ કરતા મોટા ભાગના માલધારીઓ, દલિતો, આદિવાસીઓ, લઘુમતીઓ વગેરે. પશુપાલન વ્યવસાય સાથે સામાજિક રીતે એક વિશિષ્ટ વર્ગ પરંપરાગત રીતે જોડાયેલો છે, જેને આપણે “માલધારી સમુદાય” તરીકે ઓળખીએ છીએ. માલધારી એ બે શબ્દોનો બનેલો છે, “માલ” એટલેકે પશુઓ અને “ધારી” એટલે કે પશુઓને ધારણ કરનાર/પશુઓનું પાલન કરનાર. આ એક એવો વર્ગ છે કે જે મુખ્યત્વે આવક સર્જન માટે પશુપાલન પર આધાર રાખે છે આ વર્ગના લોકો પોતાના પશુઓ સાથે જ્યાં-ત્યાં વિચરણ કરતાં જોવા મળે છે.

3. Lit.Review (સાહિત્ય સમીક્ષા)

Directorate of Evaluation(૨૦૦૦) ગીરના વિચરણ કરતા માલધારીઓ અને સ્થાયી માલધારીઓનો આર્થિક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં સંશોધનના અંતે એવું તારણ આપ્યું કે સ્થાયી માલધારીઓ ઉત્પાદન અર્થે વધુ નાણાંનો ખર્ચ કરતા જોવા મળ્યા હતા, કારણકે ઉત્પાદન અર્થે વપરાતા સાધનો, પશુઆહાર, લીલો તથા સુકો ધાસચારો બધું જ નાણા દ્વારા લાવવો પડતો હતો. પરંતુ વિચરણ કરતા માલધારીઓ માત્ર પશુઆહાર (ખાણદાણ) પાછળ જ ખર્ચ થતો. બીજું બધું તેઓને કુદરતી સંશોધનો દ્વારા પૂરું પડતું હતું તેથી તેઓના આર્થિક જીવન અલગ - અલગ હતા. આ રિપોર્ટમાં વિચારતા તેમજ સ્થાયી માલધારીઓની સમસ્યાઓની પણ ચર્ચા કરેલ છે. જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ, આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ, વિચરતા અને સ્થાયીના ખોરાકની ગુણવત્તા તેમજ પાચનના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ન મળવાના કારણો જોઈએ તો માલધારીઓના બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં કોઈ પ્રેરણા કે પ્રોત્સાહન ન મળતું હોવાથી, માલધારી બાળકોનો સ્વીકાર ગામ કે શાળા દ્વારા કરવામાં આવતું નથી કારણ કે તેઓ વિચરતા રહે છે/સ્થાયી નથી, પશુપાલનના વ્યવસાયને વધુ મહત્વ આપતા બાળકો પણ શિક્ષણ તરફ વળતા નથી. માત્ર આ વ્યવસાય ક્ષેત્ર સાથે જોડાઈને આગળ વધે છે. આમ, શિક્ષણ અને વ્યવસાયના પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.ⁱⁱⁱ **Heredia Rudolf c (૨૦૦૩)** આ પુસ્તકમાં વિચરતા પશુપાલકોનો સંઘર્ષ તેમજ વિચરણના કારણો અંગેની ચર્ચા કરેલ છે. વિચરણ દરમિયાન પશુપાલકોના સંઘર્ષ વિશે **Rudolf.c Heredia** એ લખેલ છે જેમાં પશુપાલકોના સંઘર્ષ કુદરતી રીતે (મોસમી વિચરણ), સામાજિક રીતે થતું વિચરણને આધુનિક પશુપાલકોનું સર્જન કરે છે. પ્રકરણ-૩ (ગતિશીલતા અને હસ્તકલા ઉત્પાદન) **By Jayamenaon** - જેમાં તેઓ જણાવે છે કે વિચરણ કરતા લોકો કેટલાક કારણોસર વિચરણ કરે છે જેમાં પ્રસંગોપાત, રાજકીય રીતે કે રાજ્યનું સૂચન હોય, ધાર્મિક હેતુઓ, દુકાળ, કાચામાલ માટે, ગ્રાહકો સાથે (કોઈ મોટો સમુદાય વિચરણ કરે તો સ્વભાવીક રીતે બીજા લોકો પણ વિચરતા જોવા મળે છે), માંગ, થોડા સમય પુરતી રોજગારી અર્થે પણ વિચરણ થતું જોવા મળે છે.^{iv}

૪. Research Methodology

આ સંશોધનમાં લાભાર્થી માલધારીઓની યાદી મારગ સંસ્થામાંથી મેળવવામાં આવી છે. આ યાદી મેળવ્યા બાદ યાદચિહ્નક નમુના પસંદગી (Random Sampling)નો ઉપયોગ કરી લાભાર્થી માલધારીની પસંદગી કરવામાં આવી છે. જેમાં ૧૦૦ જેટલા માલધારીઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

૪.૧ વિષયપસંદગી

સમયાંતરે વિચરતા હોવાથી માલધારી સમુદાયનું આર્થિક જીવન કેવું હશે? તેમજ હાંસિયાના સમુદાયો તરીકે માલધારીઓની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે? વગેરે જાણવા ઉપરોક્ત વિષયની પસંદગી કરેલ છે. સંશોધન ક્ષેત્ર તરીકે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ચોટીલા અને સાયલા તાલુકાની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

૪.૨ સંશોધન પ્રશ્ન

મારગ સંસ્થા સંચાલિત હેલ્પલાઈન અંગેનો માલધારી સમાજનો કેવો પ્રતિભાવ છે? અને આ અંગે કોઈ સમસ્યા છે? જો છે, તો તેનું નિવારણ શું હોઈ શકે?, વર્તમાન સમયમાં માલધારીઓની પશુપાલન પ્રવૃત્તિમાં શું ફેરફાર થયા છે? અને તેમાંથી ઉદભવેલ પ્રશ્નો તથા તેમાં મારગ સંસ્થાની ભૂમિકા શું છે?

૫. સંશોધનના હેતુઓ

૧. હાંસિયાના સમુદાયો પૈકીના માલધારી સમુદાયના આર્થિક જીવનનો અભ્યાસ કરવો,
૨. માલધારી સમુદાયના રોજબરોજના જીવનમાં અનુભવાતા આર્થિક પ્રશ્નો અને તેના નિરાકરણમાં મારગ સંસ્થાની “માલધારી હેલ્પલાઈન”નો ફાળો તપાસવો.

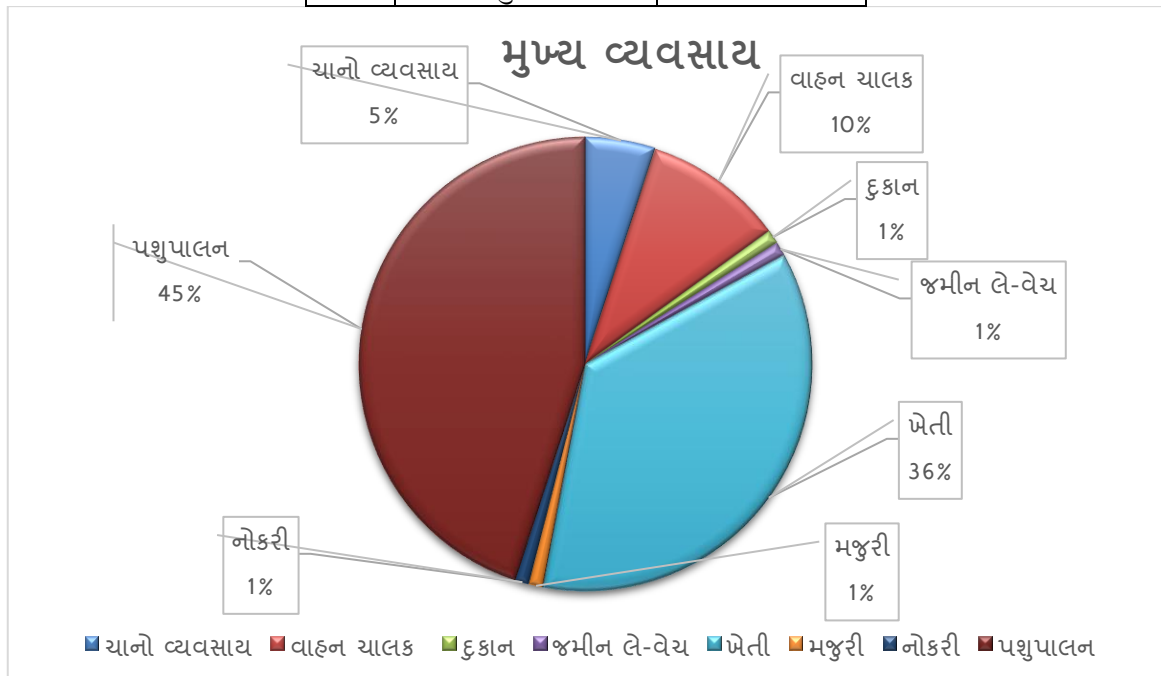
૬. વર્તમાન સમયમાં (સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા અને ચોટીલા તાલુકાના) માલધારીઓના મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાયમાં આવેલ પરિવર્તનો

આ સંશોધન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા અને ચોટીલા તાલુકાના માલધારીઓને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યું હતું. જેની યાદી મારગ સંસ્થામાંથી મેળવવામાં આવી હતી. માલધારી સમુદાયમાં મુખ્ય વ્યવસાય કે જે દાયકાઓથી પશુપાલન હતું હવે તેમાં ધીરે ધીરે પરિવર્તન આવી રહ્યું છે જે કોષ્ટક ૧.૧ પ્રમાણે જોઈ શકાય છે. જેમાં જોતા ખ્યાલ આવે છે કે માલધારીઓના વ્યવસાયની તરાહ હવે બદલાઈ રહી છે. તેઓ અન્ય વ્યવસાયો તરફ વળી રહ્યા છે. ખેતી-પશુપાલનને પુરક વ્યવસાય તરીકે જોવામાં આવતો હતો પરંતુ હવે અમુક માલધારીઓ માત્ર ખેતી તરફ વધુ જોક રાખે છે, સાથે પશુપાલન તો કરે છે પરંતુ એક વ્યવસાય તરીકે નહીં પોતાની સંસ્કૃતિના ભાગરૂપે તેમજ જે તે દુધનું ઉત્પાદન કરે છે તેનો વપરાશ પોતાના ઘર પુરતો જ હોય છે. જે લોકો પાસે જમીન કે પશુઓ નથી તેવા લોકોએ છુટક મજૂરી તરફ વળતા થયા છે. તેમજ જે લોકો શિક્ષણ મેળવે છે તે નોકરી તરફ વળતા જોવા મળે છે. આમ અનુક્રમે ચાની કીટલી (રોડ કે રસ્તા નજીક ચાનો વ્યવસાય), ખાનગી વાહનચાલક, દુકાન તેમજ જમીનની લે-વેચના વ્યવસાયો કરતા થયા છે. જે દર્શાવે છે કે માલધારી સમુદાયમાં વર્તમાન સમયમાં મુખ્ય વ્યવસાયમાં પરિવર્તનો આવી રહ્યા છે.

મુખ્ય વ્યવસાયનું કોષ્ટક ૧.૧

સ્ત્રોત: પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૧૮)

ક્રમ	વ્યવસાય	પ્રમાણ (ટકામાં)
૧	ચાનો વ્યવસાય	૫%
૨	વાહનચાલક	૧૦%
૩	દુકાન	૧%
૪	જમીન લે-વેચ	૧%
૫	ખેતી	૩૬%
૬	મજૂરી	૧%
૭	નોકરી	૧%
૮	પશુપાલન	૪૫%

ગૌણ વ્યવસાયનું કોષ્ટક ૧.૨

ક્રમ	વ્યવસાય	પ્રમાણ (ટકામાં)
૧	વાહનચાલક	૬%
૨	દુકાન	૧%
૩	ઘરકામ	૧%
૪	ખેતી	૮%
૫	મજૂરી	૧%
૬	પશુપાલન	૮૩%

સ્ત્રોત: પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૧૮)

કોષ્ટક ૧.૧ અને કોષ્ટક ૧.૨ની તુલના કરતા ખ્યાલ આવે છે કે પશુપાલનને ગૌણ વ્યવસાય તરીકે વધુ પસંદ કરવામાં આવે છે, જ્યારે ખેતીને મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે. તેઓ વર્ષોથી આ પરંપરાગત વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલા છે. પરંતુ હવે તેમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ખેતી અને પશુપાલન બાદ કરતા મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાયોની પસંદગીમાં વાહનચાલકનો વ્યવસાય વધુ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે જ્યારે બાકીના વ્યવસાયોમાં માલધારીઓની ભાગીદારી ઓછી જોવા મળી છે. આ વ્યવસાયોમાં તેઓ હવે પ્રવેશી રહ્યા છે, પરંતુ પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાયને છોડતા નથી.

૭. તારણ ૧

- ૧) માલધારીઓનો મુખ્ય વ્યવસાય પશુપાલન છે, જે હવે ગૌણ વ્યવસાયમાં પરિવર્તિત થઈ રહ્યો છે.
- ૨) માલધારીઓના વ્યવસાયની તરાહ બદલાઈ રહી છે.
- ૩) ખેતી અને પશુપાલનના વ્યવસાયને (પરંપરાગત વ્યવસાયો) બાદ કરતા માલધારીઓ મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે સુરેન્દ્રનગરમાં વાહનચાલકનો વ્યવસાય વધુ પસંદ કરતા જોવા મળે છે.

કોષ્ટક ૨-માલધારી હેલ્પલાઈન દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓમાંથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતી સેવાઓ :

ક્રમ	સેવાઓ	પ્રમાણ (ટકામાં)
૧	હવામાન	૩૫%
૨	પશુચિકિત્સા	૨૦%
૩	શિક્ષણ	૧૫%
૪	ગૌચર	૨૦%
૫	સરકારી યોજનાઓ	૧૦%

સ્ત્રોત: પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૧૮)

આ હેલ્પલાઈનની સેવાઓમાં હવામાન, પશુચિકિત્સા, શિક્ષણ, ગૌચર, સરકારી યોજનાઓ (પશુ સંબંધિત), બજાર ભાવોનો મુખ્ય સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જે દર્શાવે છે કે હેલ્પલાઈનની તેમના જીવનમાં કેટલી મહત્વની છે. હવામાન અંગેની સેવાઓમાં વરસાદની આગાહી, મોસમ વિશેની જાણકારી આપવામાં આવે છે. જે માલધારીઓને સ્થળાંતર સમયે ખુબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, પશુચિકિત્સા સેવામાં પશુઓની બીમારી, દેશી દવાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, શિક્ષણની સેવાઓમાં સ્થળાંતર કરતા માલધારીઓના બાળકો માટે MIGRATION CARDની માહિતી, નજીકની શાળાઓ, શિષ્યવૃત્તિની માહિતી આપવામાં આવે છે, ગૌચરની સેવાઓમાં ગૌચરની ઉપલબ્ધતા, ઘાસચારાના પ્રશ્નો, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. બજાર ભાવોમાં દૂધના ભાવો, દાણ-ખાણના ભાવો, પશુઓની ખરીદ-વેચાણના ભાવોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક ૩- હેલ્પલાઈનના લાભાર્થીઓનાં મુખ્ય પ્રશ્નો

ક્રમ	મુખ્ય પ્રશ્નો	પ્રમાણ (ટકામાં)
૧	પ્રાદેશિક ભાષા	૧૦%
૨	ગૌચર	૪૫%

૩	પશુ રહેઠાણ	૫%
૪	પશુચિકિત્સા, દવાઓ અને સ્થળો	૩૦%
૫	વિચરણના યોગ્ય રસ્તાઓ	૨૦%

સ્ત્રોત: પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૧૮)

ગૌચરના પ્રશ્નો ૪૫% જોવા મળે છે, જેમાં ગૌચરનું અપૂરતું પ્રમાણ, યોગ્ય ઘાસચારાના પ્રશ્નો, ગૌચર પર માથાભારે માણસોનું દબાણ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, તેમજ પશુચિકિત્સા, દવાઓ અને તેમના સ્થળોના પ્રશ્નો ૩૦% જેટલા છે. માલધારીઓને તેમના પશુઓની બીમારી માટે પશુ દવાખાનાઓ ક્યાં નજીક આવેલા છે? તે અંગે જાણ નથી તેથી આ પ્રશ્ન વધુ ગંભીર બને છે. કોઈ અચાનક આવેલી બીમારી તેમના પશુઓ માટે મોટી આફત બને છે. સંશોધન દરમિયાન માલધારીઓની રૂબરૂ મુલાકાત તેમજ પ્રશ્નાવલી દ્વારા જાણ થઈ હતી કે પ્રાદેશિક ભાષાઓના અભાવના કારણે તેઓ મારગના ફોન ઓપરેટરોને પોતાની સમસ્યાઓ સમજાવી શકતા નથી. આમ માલધારીઓના મુખ્ય પ્રશ્નોમાં ગૌચર અને પશુચિકિત્સાના પ્રશ્નો વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળ્યા હતા.

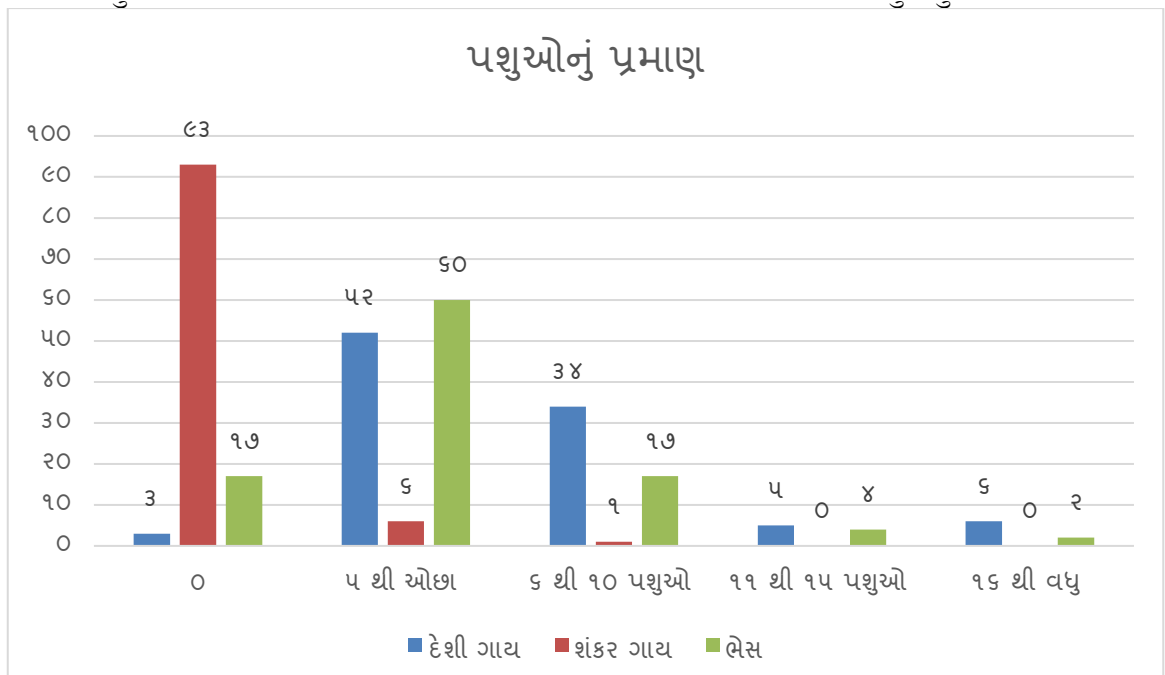
કોષ્ટક ૪-માલધારી સમુદાયમાં પશુઓનું પ્રમાણ

વિગત	દેશી ગાય	શંકર ગાય	ભેસ
૦	૩	૮૩	૧૭
૫ થી ઓછા	૫૨	૬	૬૦
૬ થી ૧૦ પશુઓ	૩૪	૧	૧૭
૧૧ થી ૧૫ પશુઓ	૫	૦	૪
૧૬ થી વધુ	૬	૦	૨
કુલ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦

સ્ત્રોત : પ્રાથમિક માહિતી (૨૦૧૭-૨૦૧૮)

૮. તારણ ૨

માલધારી સમુદાયમાં પશુઓનું પ્રમાણ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ દેશી ગાય, ભેસ રાખવાનું વધુ પસંદ કરે છે, દેશીગાય અને ભેસ એવા માલધારીઓ વધુ રાખે છે કે જેમની પાસે જમીન હોય અથવા સ્થળાંતર કરતા હોય. જ્યારે શંકર ગાય એવા માલધારીઓ રાખે છે કે જેઓ સ્થળાંતર કરતા નથી પરંતુ સ્થાઈ છે જે અવલોકન તેમજ મુલાકાત દરમિયાન જાણવા મળ્યું હતું. જે દર્શાવે છે કે માલધારીઓની પશુઓની પસંદગી પર સ્થળાંતર અસર કરે છે. સ્થળાંતર કરતા માલધારીઓ વધુ પશુઓ રાખે છે.

સ્થળાંતર કરતા માલધારીઓ એવા પશુઓ વધુ રાખવા પસંદ કરે છે કે જે તે વિસ્તારની આબોહવા સાથે સરળતાથી અનુકુલન સાધી શકે છે, તેમાં દેશી ગાય અને ભેસ મુખ્યત્વે જોવા મળે છે જે ઉપરોક્ત આલેખમાં જોઈ શકાય છે.

૯. તારણ ૩

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મારગ સંસ્થા સંચાલિત હેલ્પલાઈન અંગેનો માલધારી સમાજનો પ્રતિભાવ હકારાત્મક રહ્યો હતો જેની માહિતી પ્રશ્નાવલી દ્વારા મેળવવામાં આવી છે. આ હેલ્પલાઈનની મદદથી તેઓને બજારના દાણ-ખાણના ભાવો, હવામાન અંગેની માહિતી, જે તે વિસ્તાર પ્રમાણે દૂધના ભાવો વગેરે સેવાઓનો ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં કરતાં હોય છે જે દર્શાવે છે કે આ હેલ્પલાઈનની તેમના જીવનમાં કેટલી મહત્વની છે. સંશોધન દરમ્યાન તેમજ માલધારીઓની જૂથ ચર્ચા કરતા જાણવા મળ્યું કે આ હેલ્પલાઈનના લાભાર્થીઓને કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે જેમકે જ્યારે તેઓ ફોન કરે છે ત્યારે કેટલીક વાર હેલ્પલાઈનના ઓપરેટરો તેઓની પ્રાદેશિક ભાષાઓ સમજી શકતા નથી, કેટલાક શબ્દો પ્રચલિત હોવા છતાં સમજવું મુશ્કેલી ભર્યું છે જેના કારણે યોગ્ય ઉકેલો હેલ્પલાઈન પાસે હોવા છતાં મુશ્કેલી સર્જાય છે. આ સમસ્યાનું નિવારણ હેલ્પલાઈનના ઓપરેટરોને પ્રાદેશિક ભાષાઓની સમજ આપવી જોઈએ.

૧૦. સૂચનો

મારગ સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત માલધારી હેલ્પલાઈનમાં કેટલીક સેવાઓમાં નવી માહિતીઓ ઉમેરવી જોઈએ જેમકે, પશુચિકિત્સા માટે દેશી દવાઓ તેમજ આધુનિક દવાઓ સમન્વય કરવો માત્ર દેશી દવાઓ જ પુરતી નથી. પશુચિકિત્સા માટેની સસ્તી તેમજ ગુણવત્તાવાળી દવાઓ માલધારીઓને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થશે તે અંગે પણ માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ. સ્થળાંતર કરતા માલધારીઓ માટે નક્શા સેવા (Google Map) ની સુવિધા આપવા પ્રયત્નો કરવા જેથી તેઓ સ્થળાંતર દરમ્યાન યોગ્ય રસ્તાઓની પસંદગી કરી શકે જેની માટે ગૂગલમેપ નો સહારો લઈ શકાય છે.

ⁱ મારગ સંસ્થાની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત તેમજ Marag.(2017,4 7).Marag. Retrieved from www.maragindia.org

ⁱⁱ Marag.(2017,4 7).Marag. Retrieved fromwww.maragindia.org:www.maragindia.org

ⁱⁱⁱ Study on The Effects of The Rehabilitation Programme of Gir Maldharis”, Government of Gujarat.) Report)

^{iv} Rudolfc,Shereenf.Ratnagar.2003. *Mobile and Marginalized People – perspective from the past*. New Delhi: MANOHAR